

Հյուսիսային Արցախի Խաչակապ և Հարցհանգիստ գյուղերի ձեռագրերի ուսումնասիրության լուսարանումը «Արձագանք» պարբերականի էջերում

Հարությունյան Մարինե Գ.

ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
marina-arutunyan@mail.ru

ՀՏԴ 091:050:94(479.25)

Հանգուցաբառեր՝ գրչության արվեստ, մատենագրություն, «Ավետարան», պարբերական մամուլ, հուշարձան, Մատենադարան, Խաչակապ, Հարցհանգիստ, Թարգմանչաց վանք, Խաչավանք

Освещение исследования рукописей сел Хачакап и Харцангист Северного Арцаха на страницах журнала «Ардзаганк»

Арутюнян Маринэ Г.

старший научный сотрудник, кандидат исторических наук,
Институт истории НАН РА (Ереван, РА)
marina-arutunyan@mail.ru

Аннотация: В исторической Армении искусство переписывания создавалось в древности в виде гравюр. Этот вид искусства получил широкое распространение в средние века. То есть до армянского книгопечатания, армянские рукописи веками изучались представителями искусства армянской письменности. На протяжении столетий в разных регионах исторической Армении действовал ряд центров письменности.

В нашей научной статье мы в общих чертах представили центры письменности Арцаха. В основном мы предоставили ценную информацию о рукописях сел Хачакап и Харцхангист Арцаха по изданию «Ардзаганк». Подчеркнем, что информации об этом очень мало. В результате нашего научного исследования мы пришли к выводу, что материалы, опубликованные на страницах журнала «Ардзаганк», дают очень мало информации. В этом периодическом издании изучение арцахских рукописей освещалось в общих чертах. В основном были представлены воспоминания писателей, отдельные эпизоды миниатюр и орнаментов. Отсутствует полное описание этих рукописей, то есть сведения о содержании, объеме, строках, композиции, иллюстрациях, миниатюрах рукописей, а иногда – о заказчике, получателе.

Ключевые слова: письменность, библиография, Евангелие, периодическая печать, памятник, Матенадаран, Хачакап, Харцхангист, Монастырь Таргманчац, Хадаванк.

The Coverage of the study of the manuscripts of the villages of Khachakap and Hartshangist of Northern Artsakh on the pages of "Ardzagank" magazine

Harutyunyan Marine G.

Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences, The Institute of History of NAS RA (Yerevan, RA)
marina-arutunyan@mail.ru

Abstract. The writing as an art was created in historical Armenia in ancient times in the form of engravings. This type of art began to be widely used in the Middle Ages. That is, before the Armenian printing, the Armenian manuscripts have been studied by the representatives of the art of Armenian writing for centuries. A number of writing centers have been operating in different regions of historical Armenia for centuries.

In our scientific article, we have presented in general about the writing centers of Artsakh. We have mainly provided valuable information on the manuscripts of the villages of Khachakap and Hartshangist of Artsakh according to "Ardzagank" periodical. Let us emphasize that there is very little information about this. From our scientific research we have come to the conclusion that the materials published in the pages of the "Ardzagank" periodical give very little information. In that periodical, the study of Artsakh manuscripts was covered in general terms. Mostly memoirs of writers, some episodes of miniatures and ornaments were presented. There is no complete description of these manuscripts, that is, the information on the content, volume, lines, composition, illustrations, the miniatures of the manuscripts and sometimes – on the customer, the recipient.

Keywords: writing, bibliography, Gospel, periodical press, monument, Matenadaran, Khachakap, Hartshangist, Targmanchats Monastery, Khadavank.

Գրչությունը կամ գրչագրությունը՝ որպես արվեստ պատմական Հայաստանում ստեղծվել էր դեռևս հնագույն դարաշրջանում՝ փորագրությունների տեսքով: Արվեստի այս տեսակը սկսվել է լայնորեն կիրառվել միջնադարում: Այսինքն, մինչև տպագրությունը, դարեր շարունակ, հայ մատենագրության հուշարձաններն ուսումնասիրվել են հայ գրչության արվեստի ներկայացուցիչների

նորեն կիրառվել միջնադարում: Այսինքն, մինչև տպագրությունը, դարեր շարունակ, հայ մատենագրության հուշարձաններն ուսումնասիրվել են հայ գրչության արվեստի ներկայացուցիչների

կողմից. նրանց շնորհիվ է, որ մեզ հասել է հայկական ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունը:

Պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում դարեր ի վեր գործել են մի շարք գրչության կենտրոններ: Արցախում հայտնի են՝ Դադիվանքի (նաև՝ Դադոյի), Ամարասի, Գանձասարի¹, Գոչավանքի (հնում՝ Զթիշ, հետագայում՝ Կոիչ, Գոիչ, իսկ նոր ժամանակներում մեկիքանիստ Տող գյուղի անունով՝ Տող), Խանաձախի, Ավետարանոցի, Խզնավար գյուղի, Չարեքա վանքի, Փառիստի վանքի, Երից Մանկանց վանքի, Ծարա երկրի, Սբ. Հակոբա վանքի [7, էջ 109], Եղիշե Առաքյալի վանքի, Առաջաձոր գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու (ներկայիս՝ Արցախի Մարտակերտի շրջան), Հիրիերի (Հերիերի), ինչպես նաև Արցախի հյուսիս-արևելյան հատվածի մի շարք վայրերի գրչագրության կենտրոններ:

Հայկական ձեռագրերի ուսումնասիրությունը դարերով հանդիսացել էր առաջնային խնդիրներից մեկը հայկական մշակույթի անխոչ ներկայացուցիչների համար:

Արցախի գրչագրության ուսումնասիրության արժեքային համակարգում (խոսքը վերաբերվում է նաև սեպագիր արձանագրություններին) կարևորվում են Սարգիս արքեպս. Հասան-Չալայանցի [2], Մակար եպս. Բարխուդարյանի [6; 7], Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի [17], Յովհ. եպս. Շահխաթունեանցի [16], Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի [13], Գարեգին Հովսեփյանի [15], Խաչիկ Դադյանի [9], Ե. Լալայանի [12], Օ. Եգանյանի [8] և ուրիշների ձեռագրական հավաքածուների դերն ու նշանակությունը:

Այս խնդրո առարկային մասսամբ անդրադարձել էր հայկական մամուլը, որի մասին տեղեկությունները սակավ են: Մեր գիտական հոդվածում կփորձենք անդրադառնալ Հյուսիսային Արցախի Խաչակապ և Հարցհանգիստ գյուղերի ձեռագրերի ուսումնասիրության լուսաբանմանը կոնկրետ **«Արձագանք»** պարբերականի էջերում:

Ուշագրավ է **«Արձագանք»** պարբերականի դիտարկումը հայկական ձեռագրերի վերաբերյալ: Ըստ պարբերականի՝ ԺԲ դարում ձեռագիրներն սկսում են գրել մանր գրերով՝ բոլորազիր, որը փոխարինեց նախկին երկաթագրին: Այդ ժամանակի հայ ձեռագիրների հատկանիշներից մեկն էլ որդան կարմիրն է, որով գրում են գլխագիրները, բազմավանկ բառերը: ԺԲ դարում նկարներն ու ծաղիկները ընդհանրապես երևելի են իրենց ճոխությամբ, երանգների գույս արևելյան, ինքնուրույն ու շքեղ խառնվածքով [20, էջ 381]: Նմանատիպ օրինակներ են Հյուսիսային Արցախի²

Խաչակապ գյուղի³ Սուրբ Թարգմանչաց վանքի⁴ ձեռագրերը:

«Արձագանք» պարբերականի էջերում հոդվածագիրը նկարագրում է մի մագաղաթյա ձեռագրի մասին, որն երկաթագիր, պատկերագրող **«Ավետարան»** է [19, էջ 309]: Հենվելով այն փաստի վրա, որ ձեռագիրն երկաթագիր է և հիշատակարանում գետեղված որոշ պատմական տեղյությունների վրա, կարող ենք ընդգծել, որ **«Ավետարան»**-ը դասվում է զարգացած միջնադարի ձեռագրերի շարքին: Հոդվածագիրը նկարագրելով ձեռագիրը՝ ընդգծում է, որ Ավետարանի գրչության թվականն անհայտ է, իսկ ծաղկանկար երեսներից մեկում գետեղվել էր հետևյալ գրությունը. *«Ի թիս ՈԶԱ. ծաղկագարդեցու սուրբ Աւետարանս բարեխոս առ Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր»* [19, էջ 309]:

Դատելով պարբերականի էջերում գետեղված արժեքավոր տեղեկություններից, կարող ենք շեշտել, որ այդ **«Ավետարան»**-ը այքի է ընկնում իր մանրանկարների նրբությամբ, գեղեցկությամբ, գույների համադրությամբ: Ուշագրավ է ձեռագրի կազմը, որի վրա պատկերված է ոսկեգոծ նկար: Գրչի անունն անհայտ է: Ըստ պարբերականի՝ ձեռագիրը պատվիրել է Խաչենի մեծ իշխան Գրիգորը՝ ի հիշատակ իր տիկնոջն՝ Ասփային: Այս մասին նշվում է նրա կողմից թղթված հիշատակարանում. **«ՉԿԱ. Հայոց թուականին Սուրբ Աւետարանս ստացել է Գրիգոր իշխան Օրբէլեան ի յիշատակ իւր հանգուցեալ ամուսնոյ, տիկին**

Գարդման, Շակաչեն: Այսինքն, Արցախի դաշտային կամ ստորին գավառներ և լեռնային գավառներ կամ միջն Արցախ (մանրամասն տե՛ս [6, էջեր 22–25; 7, էջեր 15–19]:

³ Խաչակապը համարվում է պատմական Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառի գյուղերից մեկը: Հետագայում ընգրկվեց Հայոց Արևելից Կողմանց աշխարհի մեջ (Արցախ և Ուտիք աշխարհներ, Հյուսիսային Արցախ): Հայկական գյուղը բռնազավթվել էր Ադրբեջանի կողմից դեռևս 20-րդ դարի 90-ական թվականներին: Այն ներկայումս գտնվում է Ադրբեջանի Դաշքեսանի շրջանում: Գյուղի հայ բնակչությունը բռնազաղթել է 1988–1989 թվականներին՝ Ադրբեջանի իշխանությունների վարած ակախակալական քաղաքականության հետևանքով: Գյուղի անվան հետ կապված են մի քանի ավանդազրույցները: Դրանցից մեկի համաձայն՝ գյուղում կային մի քանի բարձր խաչարձաններ, որոնք կանգնեցրել է Ս. Մեսրոպը, երբ Գարդմանի Խուրս իշխանի ձեռնտվությամբ վերադարձել է կռապաշտության բոլոր մնացորդները: Եվ ի հիշատակ այդ անցքի՝ գյուղը կոչվել է Խաչակապ կամ Խաչափակ: Առավել ուշագրավ է Ե. Լալայանի մոտ նշված հետևյալ ավանդությունը. Շահ-Աբբասի արշավանքների ժամանակ այս գյուղից ոմն Գրիգոր բռնում է մեկ բազմաձև շահին ընծա տանելու համար, սակայն նա ժայռից վայր է ընկնում և մեռնում: Շահ-Աբբասը լսելով այդ մասին, կամենում է այս գյուղը նվիրել նրա հորը, բայց վերջինս հրաժարվում է և խնդրում այն նվիրել համայնքին, որպեսզի միշտ իր հանգուցյալ որդուն ողորմի տան: Շահն էլ կատարում է նրա խնդրանքը և գյուղն էլ կոչում է Ղուշչի (տե՛ս [19, էջ 310; 10, էջեր 313–314; 21, էջ 173]:

⁴ Հիմնադրվել էր Մեսրոպ Թարգմանչի կողմից V դարում պատմական Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառում: Ներկայումս՝ Ադրբեջանի կողմից բռնազավթած Դաշկեսանի շրջանի Խաչակապ գյուղից 1,5 կմ հյուսիս:

¹ Տարբեր դարաշրջաններում Գանձասարում գրված ձեռագրերի, ինչպես նաև վանքում եղած իրերի, տապանաքարերի վերաբերյալ որոշ արժեքավոր տեղեկություններ կան ԳԱԹ-ում տե՛ս [1]:

² Հյուսիսային Արցախն ըստ **«Աշխարհացույց»**-ի՝ ներառում է պատմական Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներից 3-ական գավառներ. Արցախից՝ Բուստի-Փառնես, Կողթ և Մեծ Կողմանք (կամ Մեծ Կվենք), իսկ Ուտիքից՝ Տուս-Քուստակ,

Ասփայի: Երկու տեղ կարգուած է ստացողի յիշատակարանը - մինը Մարկոսի Աւետարանից առաջ՝ եւ միւսը Ղուկասի» [19, էջ 309]:

Գրիգոր իշխանն այդ ձեռագիրն որպէս ընծա սովել էր Արցախի Խաղի վանքին (նաև՝ Խաղարի, Խաղավանք, Խաղարավանք):

Ստացողի առաջին հիշատակարանում նշվում է. «Յամենատառ պարգևացն Աստուծոյ որ միշտ ներգործէ յարարածս գրարիս քաղցրութեան կամացն իւրոց, արդ որպէս յամենայն դարու նոյնպէս եւ ի մերո նուագեալ ժամանակիս յարոյց զքրիստոսասէր եւ զփառաւոր պարոնն զարիւնեալն ի կանայս զԱսփայն դուտոր Տարասիհին տեսուն Միւնեաց յազգէ Ուրպէլեանց, որ էր ամուսին մեծ եւ փառաւոր իշխանաց իշխանին պարոն Գրիգորի, սա ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ՝ զարդարեաց զանազան սպասիւք եւ շինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեայց. ստացաւ Սուրբ Աւետարանս յարդար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց ի սուրբ ուխտն իւր Խաղարի վանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանաց ազգին Դոփանց եւ ինքնակարնարեալ կենաւք փոխի մահուամբ յաշխարհէս առ. Քրիստոս եւ դնի ի դամբարանի ի նոյն վերասացեալ սուրբ ուխտն, իսկ ըստ մարմնոյ գրուի նորին եւ այր մեծ իշխանն Գրիգոր զարդարեալս պնէ՛ զսա ոսկով եւ արծայօով ի յիշատակ հոգւոյ սուրբ ամուսնոյն իւրոյ Ասփային եւ յերկարութիւն կենաց իւր եւ Քրիստոս ընծայ զաւակաց իւրոց, որոց յիշատակ նոցա եղիցի արիւնութեամբ» [19, էջ 309]:

Ստացողի երկրորդ հիշատակարանում Արցախը հիշատակվում է որպէս Փոքր Սյունիք, իսկ Գրիգոր մեծ իշխանը որպէս Հանդաբերդի (Խաչենի իշխանների նստավայրը) տերը, հիշատակվում են նաև դստրերի և որդիների մասին. «Ի ժամանակս եւ ի դարս տիեզերակալութեան եւ արքայութեան բոլոր աշխարհաց ազգին նետողաց, որ տիրէ ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի ծովն Կազրից և յԵփրատ գետոյ մինչև յանկոյս լերանցս Կովկասու, որոց գրուի եւ ինքնակալ խանն աշխարհակալ Խարպանդա կոչեցիալ ի թվ. Հայոց ՉԿԱ. յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն մեծ եւ երևելի տոհմային պայազատութեամբ ի ցեղէ վեհից ի զարմէ դիւցազանց ի դասակարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց Գրիգոր մեծ իշխան Հայոց Տէր եւ պարոն Փոքր Միւնեաց Հանդաբերդոյ եւ Ականոյ եւ բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ Սոթից մինչև ի Շաղուաղայ եւ զաւառք մեր յանուանէ այս է Սոթ գրուի եւ Բերդաձոր եւ Ճոխանց՝ Հուսաբակ, Ատրենիս, Կալերուսեաց փոր եւ Խորուագիր Դարանոց, Էրքն Մափեւերանց և այլ իւրեանց միջոց մագրեմովն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիք է իւրեանց չորս սահմանով ստոյգ եւ ճշմարիտ գրեալ ի յԱւետարանիս: Ամուսնացեալ ընդ դասեր Տարասիհ իշխանի ընդ ամենաւրինեալ պարկեշտ տիկնոջն Ասփային: Ծնան ի նման է ուստերս եւ դասերս, իսկ զմինն որում անունն էր Սարգիս նուիրէ Քրիստոսի ստնդեսա հասակին, որ

արժանաւորութեամբ ի կոչմանէ հոգւոյն էանց ընդ ամենայն աստնիանս քահանայութեան հասեալ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան տանըն Խաչենոյ ընդ մարմնական տէրութեանն գոր ունէր ի հարանց ստացեալ ընգալաւ և զհոգևոր պետութիւնն: Արդ յայսմ ամի որ էր թիւս ՉԿ. փոխեցաւ յաշխարհէս Ասփայն առ Քրիստոս և եզաւ ի շիրիմի ի սուրբ ուխտն Խաղարի վանս, վասն որոյ եւ մեծ պարոն Գրիգոր նուիրէ գերեզմանի նորս ընծայս յոյով գեղորայս, այգիս եւ անդաստանս եւ զարդարէ գտորք ուխտն զանազան սպասիւք եւ հանդերձիւք, ընդ որս պնէ՛ շքեղացոյց եւ գտորք Աւետարանս ոսկէնկար կազմածով եւ շնորհեաց գերեզմանի նորս եւ իւր նախնեացն յիշատակ, որում բարձաւորք եւ ընթերցողք Սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք զԱսփայն ի Քրիստոս եւ յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի Տեսունէ...» [19, էջ 310]:

«Արձագանք» պարբերականն արժեքավոր տեղեկություններ էր ներկայացրել **Հարցհանգիստ** գյուղի ձեռագրերի մասին [19, էջ 307]: Ընդգծենք, որ այդ ձեռագրերից մի քանիսը հասել են մեզ և ներկայումս պահվում են ՀՀ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Հարցհանգիստ⁵ գյուղի (նաև՝ Հերցանկիս, Հարցանկիս, Չովդառ) գրչօջախից մեզ հասած ձեռագրերը հիմնականում գրվել են Մաճմաբերդի⁶ (նաև՝ Մալագնաբերդ, Մլզնաբերդ, որը շատ մոտ է եղել Հարցանկիս գյուղին) Սր. Ամենափրկիչ վանքում [19, էջ 307]:

«Արձագանք» պարբերականն անդրադառնալով Հարցհանգիստ գյուղի ընդհանուր նկարագրությանը, գյուղի անունը հիշատակում է **Չովդառ** տարբերակով [18, էջ 295]: Ուշագրավ է, հատկապես մեկ մագաղաթյա, պատկերագարող Ավետարանի վերաբերյալ հիշատակումը, որը գտնվել էր գյուղի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցում:

Չեռագրի հիշատակարանից կարելի է եզրակացնել, որ այն գրվել էր Կիլիկիայի Տարսուն քաղաքում՝ Լևոն Բ թագավորի մահից հետո. «Փառք ամենասուրբ երրորդութեան ամէն: Ըստ յանախման Աստուածային բանին եւ զհոգւոյն արքոյ որով լուսաւորէ զհոգիս աստուածասիրաց անձանց եւ տպաւորէ ի նոսա գրոյս աստուածգիտութեան իւրոյ եւ մերձաւորս առնէ աստուածային երանութեանն, որ և զհուր սիրոյ արկեալ ի սիրտ աստուածասէր և ամենաբարի տիկնոջ Աիծի եւ փափագաւոր եղեալ աստուածային եւ կենսաբեր սուրբ Աւետարանիս, ի յիշատակ իւր եւ ծնաւորաց իւրոց եւ ամենայն զարմից՝ ի զուարեման եւ ի պայծառութիւն նորոյ սիօնի, զի յետ ստացելոյ բազում տառից հին եւ նորոյ սիօնի, զի յետ ստացելոյ

⁵ Գտնվում է Գանձակում, ներկայումս՝ Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված Դաշքեսանի շրջանում (մանրամասն տես [10, էջ 309; 18, էջեր 295–296; 21, էջ 156]):

⁶ Միջնադարյան հայկական բերդ պատմական Գարդման գավառում (տես [11, էջ 352; 19, էջ 307]): Ներկայումս գտնվում է Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված Դաշքեսանի շրջանում [14, էջ 245; 22]:

բազում տառից հին եւ նոր կոտակարանաց յաւել եւ գաւս ի գանձս աստուածային: Արդ գրեցաւ լուսատր եւ կենսունակ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ի ՌՀ ի մայրաքաղաքս Տարսնոն յորում ամենայն ոք տատանէր եւ մեղքն բազմանայր եւ բարին ի յետկոյս ուղղէր: Յետ մահուան աստուածատէր թագաւորին մերոյ Լևոնի վշտատես ազգս Հայոց վշտանայր և չարն տեղի տայր, որոշեցան ոմանք ի սուրբ ուխտէն և ի միմեանց միաբանութենէ և որպէս է ազգիս սովորութիւն, ամենայն ոք զինքն յառաջ կոչէր և չր հաւանեալ միմեանց լինէր արեան նապահիս ի բազում տեղիտ և գաւառք և գւաղք քանդէին և եկեղեցիք աներեին, ի յայսմ դառն և ի շփոթման ժամանակի աւարտեցի զգիրս սուրբ: Աղաչեմ զամենեւեան որք կարդայք և լուսատրիք յԱստուածային բանիցս յիշեցիք սրտի մտաք առաջի Քրիստոսի գնահատասցեալ տիկին Արիծ և զբարի ծնադն իւր Շուշան թագուհի, զոր պահեսցէ Քրիստոս խաղաղութեամբ և առանց վրովմանց ի միսիթարութիւն որբոց և այրեաց և առանել կրանատրաց դասուց, և յետ աստեացս անպատում ուրախութեանցն և երկնից արքայութիւնն ժառանգորդ արասցէ զքրիստոսատէր և զքաջարին զհայր սորս զսիր Պաշտոյն զգնացեալն առ Քրիստոս: Յիշեցիք ի տէր ընդ նմին և զքոյր երանուիոյս զտիկին Ալ.աց զփոխեալն առ Քրիստոս ... և զամենայն ազգատոհմո: Եւ զբարի շառաւեղն ի բարի արմատոյն զքրիստոսատուր պատանին զսիր Մանուէլ զգունդուտապլ Աստոյ քաղաքին Անիտիքայ զքուերորդի աստուածատէր տիկնոջս: Յիշեցիք ի տէր և զմեղապարտ գրիչս զԳրիգոր ասրկաւագ և որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով յիշեցէ և զձեզ Քրիստոս ի զարտեանն իւրում յորժամ բանք սպառին և զործք թագաւորեն և նմա փառք յախտեանս: Ամէն» [18, էջ 296]:

Պարբերականը շարունակելով հիշատակել նաև այլ ձեռագրերի մասին՝ ընդգծում է, որ Չովդառ գյուղի նախնական անունն եղել էր Հարցհանգիստ, որի մասին նշված է այնտեղի մի քանի ձեռագրերում. «Գիւղիս նախնական անունն, ինչպէս ասում են, է Հարցհանգիստ: Մի քանի ձեռագիրների յիշատակարանների մէջ գտնում ենք արդարև Հարցանկիս անունը, որ թերևս առաջինի կրճատումն է. այսպէս օրինակ՝ 1) յիշատակեալ պատկերազարդ Աւետարանի երկրորդ յիշատակարանում ի միջիայրոց. Եւ աղաչեմ զձեզ եղկելիս որժամ պատահիք յայսմ տառիս Աստուած որդորմի մի ինաւէք առ յիս, Աստուած որդորմեացէ ի ձեզ և ձեր ծնողացն և մեզ յիշողացդ, Ամէն: Դարձեալ աղաչեմ զձեզ ով սուրբ հանդիպողք յիշեցէք զկերակրողքն և զպաւ ասորաւորն մեր, զոր այլ տեղի ոչ գտաք ի հանգիստ գանձատարս մինչ ի Հարցանկիս շրջելով աստ և անդ, զոր եկեալ հասար ի աստ հեշտացար ի սոցա ընդունելութեան, զոր տէր Աստուած հաստուցէ զեղոյս ժողովդեան մեծի և փոքու մարմնատուր առատութիւն և հոգևոր արքայութիւն տացէ առհասարակ ամենեցուն» [18, էջ 296]:

Հայտնի են նաև 17-րդ դարի երկրորդ կեսին գրված երեք Ավետարանները, որոնք ևս հասել են մեզ և պահվում են Երևանի Մատենադարանում:

«**Արձագանք**» պարբերականը 1886, N 20 համարում անդրադարձել էր նրանցից երկուսին [18, էջ 296]: Ձեռագրերից մեկը՝ «Աւետարան»-ը (թերթ՝ 318, երկայուն, բոլորգիր), գրվել է 1666 թ., գրիչ Հովհաննեսի կողմից [4]: Ծաղկողը և կազմողն եղել է Գրիգոր երեցը, իսկ ստացողը՝ Հակոբը: Այս մասին գրիչն ավելի հանգամանակից ներկայացնում է «Ավետարան»-ի հիշատակարանում. «...Արդ գրեցաւ Սբ. աստուածանկար Աւետարանս, ձեռամբ Յովսէաննիսի, ի յերկիրս Գանջապ ի գեօղս Հարցանկիս ի դրան սուրբ Մայրագ(ո)նաբերթոյն ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեսուն Պետրոսի սրբազան կայտողիկոսին, եպիսկոպոսութեան սուրբ Ամենափրկչին քաջ և արի ռաբունապետին, Խաչատուր վարդապետի և թագաւորութեան Պարսից Փոքր Շահապագին, ի թվականութեանս հայոց ՌՃԺԵ ա.մի...» [4, թ. 311բ; 18, էջ 296]:

Ծաղկող Գրիգոր երեցի կողմից թողած հիշատակումից [4, թ. 312ա] հասկանում ենք, որ նա ծաղկել է «Աւետարան»-ը ոսկե և երփներանգ գույներով՝ Տեր Եսայի և Տեր Մովսէսի խնդրանքով: Հոգևոր թեմատիկայի վերլուծման տեսակետից, արժևորում ենք «Մատթեի Աւետարանի» գլուխը, որն ունի իր բազմաբովանդակ ենթաբաժինները՝ «Վասն երկու կուրացն», «Վասն խլին եւ համրին», «Վասն առաքելոցն իշխանութենէ», «Վասն կոյր եւ համր դիւախարին», «Վասն հինգ հացիցն», «Վասն բժշկելոյ զժողովորդն», «Վասն կուրացն կաղաց», «Վասն օրինականացն», «Վասն տասն կուսանացն», «Վասն յուդայի զղջման» [4, թ. 7ա-8ա]:

Պարբերականում բացակայում է մանրանկարների մասին հիշատակումը, որոնք զետեղված են ձեռագրի լուսանցքներում:

Երկրորդ ձեռագիրը՝ «Աւետարան»-ը (թերթ՝ 293, երկայուն, բոլորգիր), գրվել է 1669 թ. [3], գրիչ Հովհաննեսի ձեռքով, ստացողը՝ խոջա Փարսադան: Գրչի հիշատակարանում նշվում է. «Արդ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թվականութեանս հայոց ՌՃԺԸ, ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեսուն Պետրոսի սրբազան կայտողիկոսին, թագաւորութիւնս պարսից շահ Միլէիմանին, գրեցաւ ձեռամբ անարժան սուտանուն Յովսէանի ի յեկիրէ Գանձակու ի գեաւդս որ կոչի Հարցանկի, ի դուռն սուրբ Մայրագնաբերթոյն ի դառն ժամանակիս աւարտեցար որ հարկապահանջութիւնն բազմացեալ էր և անօրէնքն յամենայն ժամ խրոխտային ի վերայ քրիստոնէից ազգին եւ քրիստոսի փառք յախտեանս ամէն...» [3, թ. 293բ; 6, էջ 322; 18, էջ 296]: Ըստ «Արձագանք» պարբերականի՝ այս ձեռագիրը գտնվել է Ծամշաղիի Դուլայի [6, էջ 321] (Այգեձոր) գյուղի եկեղեցում [18, էջ 296]: Ձեռագրում ինքնատիպ նկարազրվում են քրիստոնյանների առաքելությունների մասին, շեշտվում, որ նրանց ջանքերի շնորհիվ հասարակության լայն շրջանակներում ամրապնդվել է քրիստոնեական հավատքը և բուժվել բազմաթիվ հիվան-

դություններ. «...և շրջեր քաղաքս և գեղս՝ ուսուցանէր ի ժողովորդս նոցա և քարոզէր զանտարանն արքայութեան, և բժշկէր զամենայն հիւանդութիւնս և զամենայն ախտս ի ժողովրդեանն...» [3, թ. 14բ]: Հետաքրքիր տեղեկություններ կան Պետրոսի [3, թ. 108բ], Գաբրիել հրեշտակի [3, թ. 133ա-134ա] (պատմվում է, թե ինչպես է Տիրոջ հրեշտակը բարի լուրը ավետում Սր. Մարիամին), Մարիամ Աստվածածնի [3, թ. 134ա], Հովաննեսի [3, թ. 224բ] և այլոց մասին:

Հավելենք, որ ձեռագրի կազմը կոստղապատ է (նորոգված է), աստառ ծաղկազարդ գործվածք:

Հաջորդ ձեռագիրը՝ «Աւետարան»-ը [5] (թերթ՝ 298, երկայուն, բլորգիր) գրվել է 1683 թ.: Ձեռագիրը լուսանցագարդ է, առկա են ավետարանիչների մանրանկարները, կիսախորան: Կազմը կոստղապատ է՝ ականակուռ արծաթյա խաչով: Գրիչը եղել է Հովհաննես երեցը, ստացողը՝ Նազարը, իսկ կազմողը՝ Ոհաննես երեցը: Այս մասին նշվում է ձեռագրի հիշատակարանում. «...Արդ գրեցաւ Սր Աւետարանս...ի թագաւորութեան պարսից շահ Մովսէսանին և ի հայրապետութե տան Աղուանից տեր Միւլէօնի սրբազան կաթողիկոսի, ի յերկիրս Գանջա, ի գեօղս Հերցանկիս...-ձեռամբ Յովաննէս իրիցու» [5, թ. 295բ-296ա]: Այնուհետև նշվում է, որ երբ Հովհաննես երեցը գրեց Սր. «Ավետարանը», ոչ ծաղկեց, ոչ էլ կազմեց այն [5, թ. 296ա]: Աշխատանքը բաղկացած է չորս գլուխներից և համապատասխան ենթավերնագրերից: Ուշագրավ են «Աւետարան Մատթեոսի» [5, թ. 2բ], «Աւետարան Մարկոսի» [5, թ. 82ա], «Աւետարան Դուկասի» [5, թ. 136բ] գլուխներում զետեղված ենթաբաժին ներք: Հետաքրքիր է «Մարկոսի Աւետարանի» նախաբանում նշված գրառումը, որտեղ ասվում է, որ այդ գլուխը գրվել է Մարկոսի կողմից, ով եղել է Պետրոսի աշակերտը [5, թ. 81բ]: Այս գլխում ներկայացվում են հետևյալ ենթագլուխները՝ «Վասն դիւահարին», «Վասն անդամալուծին», «Վասն համերն և իլին», «Վասն Բարդւմէոսի», «Վասն դայրացն», «Վասն Չատկին» [5, թ. 82ա-83բ] և այլն:

Հավելենք, որ այս ձեռագրի մասին հիշատակումը բաց է թողնվել ուսումնասիրողի տեսադաշտից:

Այսպիսով, ներկայացնելով վերոնշյալ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը՝ հիմնաված «Արձագանք» պարբերականի էջերում զետեղված նյութերի վրա, հավելենք, որ պարբերականի այդ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը լուսաբանվել է ընդահանուր ձևաչափով: Հիմնականում ներկայացվել են գրիչների հիշատակարանները, մանրանկարչության և զարդանկարչության որոշ դրվագներ: Բացակայում է այդ ձեռագրերի լիարժեք նկարագրությունը, այսինքն՝ ձեռագրերի բովանդակության, ծավալի, տողերի, կազմի, պատկերագրերի, ծաղկանկարների, երբեմն՝ պատվիրողի, ստացողի վերաբերյալ տեղեկությունները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը (այսուհետ՝ ԳԱԹ), ֆոնդ Մ. Քամայանի, ց. 2, բաժին 44:
2. Յուզակ գրագիր Մատինից Սրբազան Սարգիս արք. Հասան-Չալալեանցի, Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, վավ. 15:
3. Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. Հ^Վ 10966:
4. ՄՄ, ձեռ. Հ^Վ 11060:
5. ՄՄ, ձեռ. Հ^Վ 3994:
6. **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ: - Բաքու, 1895:
7. **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ: - Եր., 1996:
8. **Եգանեան Օ.**, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: // «Էջմիածին», 1971, N Դ, էջ 59-62:
9. **Թօփճեան Յ.**, Յուզակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, ժողոված 1878-1898, մասն Ա: - Էջմիածին (Վաղարշապատ), 1898, մասն Բ: - Էջմիածին, 1900:
10. **Լալաեան Ե.**, Հայոց նշանավոր գյուղեր: Էջեր 307-335: // «Ազգագրական հանդէս», Ե. գիրք, 1899, № 1: - Թիֆլիս:
11. **Լալաեան Ե.**, Նշանավոր բերդեր: Էջեր 349-353 // «Ազգագրական հանդէս», Ե. գիրք, 1899, № 1: - Թիֆլիս:
12. **Լալաեան Ե.**, Գանձակի գաւառ. Պատմական համառօտ տեսութիւն: Էջեր 213-218: // «Ազգագրական հանդէս», Ե. գիրք, 1899, № 1: - Թիֆլիս:
13. **Կարապետ Եպիսկ.**, Դոփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք: / Նյութեր հայ մելիքության մասին: Պրակ. Բ, - Էջմիածին, 1914:
14. **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ: - Եր., 2004:
15. **Հովսեփեան Գ.**, Հիշատակարանք ձեռագրաց: Հատ. Ա (Ե դարից մինչև 1250): - Անթիլիաս, 1951:
16. **Շահխաթունեանց Յովհ.**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ: Հատ. Բ: - Էջմիածին, 1842:
17. **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա: - Տիֆլիս, 1904:
18. **Ֆելիէոսն**, Ճանապարհորդական յիշատակարան (Շարունակութիւն): Էջեր 293-296: // «Արձագանք» գրական և քաղաքահան շաբաթաթերթ, 1886, № 20, 25 մայիսի:
19. **Ֆելիէոսն**, Ճանապարհորդական յիշատակարան (Շարունակութիւն): Էջեր 307-310: // «Արձագանք» գրական և քաղաքահան շաբաթաթերթ, 1886, № 21, 1 հունիսի:
20. **Ֆելիէոսն**, Հայոց ձեռագիրներ և նեցա ծաղկանկարները (Շարունակութիւն Գ. և վերջ): Էջեր 381-384: // «Արձագանք» գրական և քաղաքահան շաբաթաթերթ, 1886, № 29, 3 օգոստոսի:
21. **Karapetian S.**, Northern Artsakh: - Yerevan, 2007:
22. <https://hy.wikipedia.org/wiki/Մածնաբերդ>

Содана/Հանձնվել է՝ 14.01.2022
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 21.01.2022
 Принята/Ընդունվել է՝ 28.01.20